

**СТВОРЕННЯ ПІДРУЧНИКІВ В УРСР У 1940-х – 1960-х РР.:
МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ***Лаврут Ольга*

Протягом 1940–1960-х рр. в освіті УРСР поставало питання творення та забезпечення підручниками шкіл. З огляду на сучасність, метою нашої роботи є вивчення цього питання, спираючись на загальнонаукові та конкретно історичні принципи та методи наукового дослідження. Проаналізувавши джерельну базу дослідження можна відзначити, що створення підручників протягом 1940–1960-х рр. стало важливою складовою освітнього процесу. Очевидним залишався схематизм подання матеріалів для учнів, що обумовлювався суспільно-політичним замовленням. Їхня поява обумовлювалась програмовим матеріалом, який спонукав авторів до оновлення або створення зовсім нового. Створюючи підручники, залучали фахівців із різних галузей знань. Серед авторів і рецензентів були як науковці, так і педагоги-практики, кожен з яких по-своєму бачив власну діяльність. Перепонами до їхньої системної та плідної роботи стали брак матеріальних та людських ресурсів. Часто матеріал переобтяжував учнів, формував у них стандартне мислення, не враховував індивідуальні психофізіологічні особливості розвитку, обмежував їхню творчість. Існувала певна схема створення та видання підручників, яка має відгомін і на сучасному етапі цього процесу. Позитивним у зазначений період залишалось видання підручників для дітей – представників різних етносів, які мешкали в УРСР, що створювало передумови до вивчення їхньої культури, хоча існували певні ідеологічні перепони до повного розкриття їхнього потенціалу. Теоретичне застосування нашої роботи можливе у процесі вивчення спецкурсів з вітчизняної історії та культури. Практичне – в процесі вирішення питань, пов'язаних зі створенням підручників, вирішенням змістових та організаційних аспектів цього питання. У майбутньому варто звернути увагу на особливостях підручникотворення для різних ланок школи протягом періоду, що вивчається.

Ключові слова: підручник, освіта, процес, педагог, УРСР, видання, програма, автор.

Важливим в освітньому процесі залишається підручник. Саме він є відображенням. Саме він є відображенням програмових вимог до оволодіння різними групами компетентностей учнів, забезпечує унаочнення матеріалу, варіативність освітнього процесу. Відповідно до навчальних програм створюють під-

ручники та навчальні посібники. Підручник – книга, яка містить основи наукових знань з певної навчальної дисципліни, викладені згідно з цілями навчання, визначеними програмою і вимогами дидактики. Підручник допомагає учням самостійно закріпити і поглибити знання, здобуті на уроці, розвинути їхнє критичне мислення та творчий потенціал. Підручник повинен забезпечити науковість змісту матеріалу, точність, простоту і доступність його викладу, чіткість формулювання визначень, правил, законів, ідей, точну й доступну мову тексту, правильний розподіл навчального матеріалу за розділами і параграфами, програмних вимог до оволодіння різними групами компетентностей учнів, забезпечує унаочнення матеріалу, варіативність освітнього процесу. Цього року учні початкових класів стали випускниками оновленого Державного стандарту початкової загальної освіти, затвердженого відповідною Постановою Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) № 462 від 20 квітня 2011 р. До оновлення програмно-методичного забезпечення та створення нових підручників спонукала також Постанова КМУ «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти» № 1392 від 23 листопада 2011 р. Протягом року учні, педагогічна та батьківська громада зіштовхнулись із проблемою забезпечення підручниками. Існують різні думки з цього приводу. Тому, на порядку денному постає питання вивчення цього з погляду на історичну минувшину [29].

Теоретичне застосування результатів нашої роботи можливе у процесі вивчення спецкурсів з вітчизняної історії та культури. Практичне – в процесі вирішення питань, пов'язаних зі створення підручників, вирішення змістових та організаційних аспектів цього питання.

Історіографія проблеми пов'язана більше із сьогоденними проблемами. Автори розглядають питання сучасного підручникотворення, що обумовлюється викликами, які стоять перед суспільством, особливостями розвитку дітей третього тисячоліття [4, 2–4]. Деякі – зупиняються на певних ланках школи або предметах [5, 46–48; 18, 5–8; 2, 72–76; 13, 50–54; 15, 13–15]. Проте методологічні та організаційні аспекти періоду 1940–60-х р. залишились поза увагою дослідників. Тому, метою нашої роботи є їхнє вивчення. Задля досягнення мети необхідно з'ясувати джерельну базу дослідження, нормативно-правове забезпечення питання у зазначені роки, охарактеризувати діяльність авторів, рецензентів, видавництва, проаналізувати проблеми та шляхи їхнього вирішення, окресливши перспективу подальших пошуків.

Джерелами до вивчення нашого питання стали матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України [20] та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, які надали змогу проаналізувати ставлення та роль державних органів до вирішення проблеми,

охарактеризувати особливості процесу підручникотворення, з'ясувати його складові, показати зв'язок програмного забезпечення із забезпеченням підручників, здійснити акценти на важливості навчального забезпечення для дітей, провести паралелі із сучасністю [19].

Задля створення підручників оголошували конкурси, до яких долучали відповідних фахівців. Рада Міністрів УРСР, ЦК КП(б)У своєю постановою від 1 березня 1945 р. «Про підручники з української та російської мов для початкової школи» зобов'язала Міністерство освіти УРСР оголосити не пізніше 1 квітня 1945 р. проведення конкурсу і організувати відповідні заходи. Згідно з наслідками перевірки організації конкурсів зі створення підручників з української та російської мов для початкових шкіл (1945 р.) та з української мови і літератури для початкових і середніх шкіл (1947 р.), Міністерство освіти та видавництво «Радянська школа» відзначали, що підручники мали використовувати в усіх школах УРСР з початку 1946–1947 навчального року. Кінцевий термін подання підручників встановлювався 1 січня 1946 р. Ця ж постанова зобов'язала переглянути й навчальні програми [24, 35–36]. З квітня 1945 р. до грудня 1946 р. Міністерство освіти видало три накази щодо конкурсу, котрі фактично обмежились розв'язанням лише окремих його організаційних питань, не маючи під собою системного підґрунтя. 15 червня 1946 р. Міністерство скликало нараду зі створення нових підручників, у якій взяли участь 107 осіб. Тут розглянули питання, присвячені принципам побудови «Буквара», читанню у початковій школі; підручникам з української мови для початкової школи; побудові підручника з другої мови для шкіл УРСР. Замість видання книг у травні вони побачили світ лише у грудні 1945 р. Причинами цього Міністерство вважало незадовільну роботу з авторами підручників, що характеризувалась самоплинністю, відсутністю компетентних фахівців, відсутністю методичної та наукової підтримки. Це призвело до розпаду авторських колективів. Зокрема, у Одесі їх залишилось 3, у Сталіно – 2 відповідно. У грудні 1945 р. для них поспіхом організували консультації, проте було запізно [24, 37]. Кожен підручник мав пройти рецензування. Власне рецензії надавались на низькому рівні, що виявилось у несумлінному виконанні обов'язків рецензентів та поверхневій характеристиці навчальних доробків. На цьому етапі спостерігалось затягування рецензій, у деяких випадках – навіть на 1,5 року. Зокрема, у 1945 р., як зазначалось вище. Зважаючи і на ідеологічний аспект підготовки книг до їхнього використання, журі «не надало партійної оцінки та методологічних настанов». Тому, із 34 доробок 25 відхилили [24, 37].

Стенограма наради при відділі шкіл ЦК КП(б)У з питань виконання постанови ЦК КП(б)У від 3 грудня 1947 р. «Про стан загальнообов'язкового навчання в школах УРСР» акцентувала на необхідності підручникотворення, ді-

яльності відповідних комісій, бо незабезпеченість навчальною літературою призводила і до плінності учнів зі шкіл з певними суспільними наслідками [28, 6–8]. Тож, відділ шкіл ЦК КП(б)У зобов'язав відділ педагогіки АН УРСР видати книги «Організація навчальної та виховної роботи у початковій школі», відділ методики – виготовити нові читанки, підручники з російської та української мов. З цієї метою наголошувалось на дійсній реалізації «найважливішого підручничкового темпу». Оскільки питання стосувались дітей початкової ланки школи, то автори мали враховувати психологічні особливості її учнів. Рекомендували у підручниках використовувати матеріал про природу та її вплив на дитячу особистість. Це мало сприяти формуванню почуття відповідальності, бережливого ставлення до флори та фауни і в цілому – на розвиток дитячої особистості. Оскільки усна народна творчість посідала вагоме місце у дитинстві, тому не дивно, що авторам рекомендували використати надбання фольклорної спадщини у підручниках. Обов'язковим елементом у читанках для дітей різних класів був матеріал про життя народу до 1917 р. Дітям презентували і віршовані матеріали задля розвитку їхньої пам'яті, уваги та розуміння мелодійності мови. З метою ліпшого засвоєння матеріалу книги були ілюстрованими [28, 20–22]. Незважаючи на всі заходи, що відбувались в процесі підручничотворення та наповнення змістовної складової, завідувач відділу шкіл ЦК КП(б)У Повх виражав власне незадоволення: «Чому не включаєте такі питання, як виховання у дітей патріотизму, боротьба із мракобісами?» [28, 23]. Окрім цього, наказ виконуючого обов'язки Міністра освіти УРСР О. М. Філіппова № 2343 від 27 листопада 1948 р. «Про хід виконання постанови Ради Міністрів УРСР № 565 від 12.04.1948 р. «Про заходи по забезпеченню наочності навчання в початкових школах та про організацію в семирічних та середніх школах УРСР учбових кабінетів і лабораторій» зобов'язав здійснити відповідне, проте вони були організовані лише в Харкові та Дніпропетровську – великих промислових та культурних центрах УРСР [26, 14].

Одним із недоліків підручників стало їхнє перевантаження. У книгах були висвітлені моменти, наприклад, котрі недоступні учням класу і надавались в абстрактній формі. «Візьмемо «Хрестоматію української літератури» (саме так йшлося у документі – авт.) для 5 класу. Матеріал про Лесю Українку складний, заплутаний, учневі важко розібратись у ньому. Треба розповідати просто і доступно для дітей. У цьому помилка авторів підручників, тому не дивно, що учні середньої школи виходять із заплутаними знаннями». Ще рекомендувалось: «Необхідно взяти на озброєння листа Леніна письменникам, це полегшить авторам роботу». Наголошувалось на тому, що у книгах має бути розділ про до-революційний період, вплив марксизму на розвиток літератури. Авторам підручників необхідно було ще раз «проштудировать «Краткий курс истории

ВКП(б)», закінчити схему української літератури і підготувати проект рішення ЦК КП(б)У». Один із відомих на той час рецензентів О. І. Білецький – директор Інституту літератури імені Тараса Шевченка АН УРСР, демонструючи власну прихильність до ЦК КП(б)У та виправдовуючи, водночас, захищаючи також авторів підручників і їхню рецензентів писав, що з 1947 р. до 1957 р. в українській літературі спостерігався застій, котрий не залежав від українських письменників. Помітно, що він не згадував про пошуки митців, опустив негативний вплив «жданівщини» на їх творчість. Пропонував не зацикловатись на питанні періодизації української та російської літератур, бо вона – різна і кожна має власні особливості. Він слушно розглядав українську літературу в контексті розвитку світової літератури. Саме на автора підручника покладалась відповідальність за його творення. Тому, книгу мав створювати відповідний фахівець, який «...повинен пам'ятати, що він відповідає за всі помилки, за чистоту, акуратність, охайність видання» [25, 32–34]. Оскільки підручники покликані забезпечити програмний обсяг матеріалу, тому ці питання були нерозривними і вирішувались паралельно. У орієнтовній схемі аналізу програми з різних предметів наголошувалось на зв'язку з комуністичним вихованням, доступності та належному оформленні підручників [27, 2].

Стенограма голів комісій з удосконалення старих і виготовлення нових навчальних планів і програм для середніх шкіл від 7 вересня 1956 р., що проходила у м. Києві за головування в. о. Міністра освіти УРСР П. Л. Миргородського, зазначала про необхідність скорочення програмного матеріалу та обсягу навантаження з арифметики, геометрії, тригонометрії. Оскільки відбулись зміни у програмі з географії у 7 класі, вказувалось на необхідність видання нових підручників, однак вони ще не надійшли до шкіл. Можливо, вони вийдуть у липні 1957 р., проте книги були ще не апробовані і не затверджені у Москві. Тому, у випадку несвоечасного видання, для вчителів пропонувалось видати посібник «Уроки з географії» (для 5, 6, 8 класів) на 8–10 аркушах. Ми вважаємо, що це, скоріше, методичні рекомендації, ніж посібник. До того ж, він спрямований на учителя-майстра, учителя, який мав значний педагогічний стаж роботи, який добре володів власним предметом і якому підручник як навчальний посібник, можливо, не потрібний. Але для підготовки до уроків і власне – них, для учнів – він є його незамінним атрибутом. Тут же Димитров відзначив, що у 1956–1957 навчальному році мають працювати 2 тис. шкіл з виробничого навчання у 60 профілях. Для більшості профілів програми вийшли, але, по-перше, спостерігалась їхня переобтяженість, по-друге, реалізувати програми мала література, котру ще не видали. Товариш Дудник наполягав на відповідності навчально-методичного забезпечення рішенням XX з'їзду партії: «Ми повинні

створити щось оригінальне, нове, яке б відповідало завданням політехнічної школи [21, 1–4].

Неодмінною складовою отримання путівки в життя підручників, як зазначалось вище, були рецензії. Як правило, надавалось декілька їх – від різних науковців, практиків. Перші мали відстежувати реалізацію забезпечення науково-методологічного, ідеологічного підґрунтя у підручниках. Другі – відстежували реалізацію програмних вимог в освітньому процесі. Однією із таких рецензій стала робота на підручник «Хрестоматія з літературного читання для 9 класів шкіл з угорською мовою навчання. Видання І. 1961 р.». Так, видавництво «Радянська школа» надіслало переклад рукопису підручника «Хрестоматія з літературного читання для 9 класів шкіл з угорською мовою навчання» заступнику Міністра освіти УРСР товаришу Завалу С. Т. [22, 1–12]. Автором її був Ласло Карлович Балла – видатний угорськомовний поет, прозаїк, перекладач. Працював у газеті «Karpátí Igaz Szó» – угорськомовному дубляжі «Закарпатської правди». У 1951 р. він став редактором новоствореної угорської редакції книжково-журнального видавництва «Карпати», а згодом – редактором угорської редакції видавництва «Радянська школа», викладачем угорської літератури в Ужгородському державному університеті. Л. К. Балла – член Національної спілки письменників України з 1953 р. та член Спілки письменників Угорщини [14]. Разом із рукописом додавались ще деякі документи: рецензії А. Рота і М. Симулика, протокол засідання редакційної ради ужгородської редакції, редакційний висновок редактора В. М. Барана та редакційний висновок видавництва. У висновках на рукопис підручника зазначалось, що він складений відповідно до нової програми, затвердженої Міністерством освіти УРСР 22 березня 1961 р. Нижче надаємо рецензію мовою оригіналу задля збереження самобутнього тексту. Спробуємо прокоментувати її. «Під час складання підручника автор користувався останніми виданнями угорських джерел з літератури та літературознавства, виданих в Угорській народній республіці за 1959, 1960-ті роки, підручниками, методичною літературою. Крім літератури угорською мовою, автор користувався і радянською літературою. Весь програмовий матеріал в рукописі складається із трьох розділів:

1. Розвиток угорської літератури до X ст.
2. Угорська література першої половини XIX ст.
3. Із української літератури першої половини XIX ст.

У першому розділі автор викладає короткі відомості про найбільш важливі пам'ятки угорської літератури до X ст., про літературу періоду феодалізму, докладно (треба «детально» – авт.) подається творчість прогресивних угорських письменників того часу Є. Б. Балашші, М. Вітез-Чоконаї» (без будь-яких розділових знаків – авт.) [22, 1–2].

Балашші Балінт – угорський поет другої половини XVI ст., гуманіст. Він фактично став критиком угорської поезії за декілька століть. На творчість вплинула фольклорна спадщина слов'янських народів. Його роботи носили патріотичне, ліричне та філософське спрямування. Фактично, як відзначають дослідники, він заклав підвалини національної літературної мови й угорської поезії Нового часу [1]. Мігай Чоконаї Вітез – представник ідей просвітництва, класицизму та рококо, поєднаних із традиціями угорської народнопісенної творчості XVIII – початку XIX ст. Його творче та особисте життя не склалося, він постійно мандрував, засуджуючи порядки імперії Габсбургів. Саме це знайшло відображення у його доробках. Чоконаї Вітеза вважають прямим попередником найвизначнішого з угорських поетів Ш. Петефі [16].

«У першому розділі підручника «Хрестоматія з літературного читання для 9 класів шкіл з угорською мовою навчання» подаються основні відомості з теорії літератури і про літературу взагалі. (Судячи із написаного, можна припустити декілька версій тексту. Перша – рецензія написана нашвидкоруч, друга – рецензент був неграмотною людиною, третя – він доручив це зробити іншій особі, четверта – недобросовісно підходив до власної діяльності, п'ята – можливо, бракувало часу – авт.). В другому (на початку речення треба писати прийменник «у» – авт.) розділі автор подає творчість таких прогресивних письменників, як Й. Катона, М. Фазекаш, М. Верешмарті, Й. Етвеш, Ш. Петефі» (можливо, треба було детальніше охарактеризувати їхні творчі надбання – авт.) [22, 3].

Надаємо короткі відомості про авторів, щоб зрозуміти, який матеріал вивчали діти. Й. Катона – угорський драматург кінця XVIII – першої третини XIX ст., автор творів: «Стефан I, король угорський», «Зруйнування Єрусалима» та інших, у яких звертався до героїчного історичного минулого угорського народу та його окремих особистостей [22]. Міхай Верешмарті – угорський поет, драматург, критик, представник угорського романтизму XIX ст. у творах виявлялись ідеї оптимізму, вольнолюбності, вірності національно-визвольним ідеалам [3]. Йожеф Етвеш фон Вашарошнамень – угорський письменник, австро-угорський політичний діяч-ліберал, пацифіст, президент Угорської академії наук, автор національного закону про школи [11]. Петефі Шандор – угорський поет, актор, перекладач, революційний діяч XIX ст., – виступав за відокремлення Угорщини від Австрії. У творах відображав тяжку долю угорського народу та його боротьбу за незалежність [17].

«У третьому розділі подано коротку характеристику української літератури першої половини XIX століття. Зокрема, докладно (треба «детально» – авт.) розроблено тему: «Життя і творчість Т. Г. Шевченка» (це досить традиційна тема, популярна будь-коли; про життя і творчість інших митців не згадали;

тема висвітлює соціально-економічні негаразди, протиріччя, життя простої людини; вона досить лірична – авт.) [22, 2]. «Автор підручника розробив вдалий методичний апарат до підручника хрестоматії (проте не вказується і не характеризується, який саме – авт.). Після кожного розділу подається аналіз тієї чи іншої теми, художнього твору (учням пропонувалась певна схема інтерпретації творів, вкладались потрібні думки щодо розвитку їхнього світогляду – авт.). Запитання та завдання, що подані у великій кількості в підручнику хрестоматії (але ще не якість; рецензент не охарактеризував різновиди завдань, їхнє спрямування – авт.), сприятимуть кращому засвоєнню вивченого матеріалу, допомагатимуть учням угорських шкіл глибше вивчити весь курс літератури, вміти самостійно орієнтуватись у питаннях літератури (вважаємо, що вони мали відтворювальний характер, учень мав знати і відповідно засвоювати те, що потрібно. Тут не йшлося про розвиток творчих здібностей дітей, індивідуальність та врахування психофізіологічних особливостей розвитку дитини у зазначеному класі – авт.). З ідейно-політичного та методичного розвитку рукопис відповідає вимогам, що висуваються до підручників для національних шкіл». Тобто, на першому місці мала бути ідеологічна спрямованість книги, на другому – інші критерії. Очевидним було формування та розвиток світогляду радянського викривленого життя.

«Підручник написано (треба «написаний» – авт.) зрозумілою для учнів 9 класу мовою. Рукопис підручника прорецензований кандидатом філологічних наук, доцентом Ужгородського університету тов. Ротом А., кандидатом філологічних наук, викладачем Ужгородського університету тов. Симуликом М. та науковим працівником відділу літературознавства Інституту літератури АН УРСР тов. Світличним І. Всі доцільні зауваження рецензентів автор і редактор прийняли до уваги і зробили в рукопису відповідні виправлення. Після внесення виправлень рукопис був обговорений (обговорили, прорецензувати вкотре – авт.) на редакційній раді ужгородської редакції, а зауваження членів редакційної ради додатково внесені до рукопису. Видавництво «Радянська школа» вважає, що рукопис складено («створений» – авт.) доброякісно і просить Міністерство освіти УРСР затвердити його підручником-хрестоматією для 9 класу шкіл з угорською мовою навчання». Далі йшли підписи редактора видавництва «Радянська школа» К. Бібікова, який затверджував висновок та головного редактора Ф. Яковенка [22, 3].

Опісля усіх етапів творення підручників право на їхнє життя надавалось наказом Міністра освіти УРСР або його заступником. Нижче надаємо типові зразки таких документів. Зокрема, Наказ заступника Міністра освіти УРСР О. М. Філіппова від 28 липня 1949 р. № 802 затвердив такі книги: «Підручник для 6 класу польських шкіл», «Географія частин світу і важливіших зарубіж-

них країн» Г. І. Іванова, А. С. Добрава (1949 р.) затвердити до друку з візою «Затверджено Міністерством освіти УРСР». Далі йшов припис – «Відповідальність за точність перекладу покласти на головного редактора видавництва «Радянська школа». Заступник Міністра – Філіппов» [22, 3]. Наказ № 835 від 3 серпня 1949 р. затверджував «Підручник з німецької мови для 6 класу (4-й рік навчання)» А. Н. Монічетті; наказ від 31 серпня 1949 р. – підручник «Польська мова для 3 класу шкіл з польською мовою навчання», автори – П. Приступа і Х. Приступа [23, 334], наказ № 905 – підручник «Русский язык» для 4 класу шкіл з польською мовою навчання», автори – І. Снісаренко та О. Яцимірська [23, 222].

Створивши та видрукувавши підручники, їх надсилали до навчальних закладів. Наказ МО УРСР № 549 від 27 лютого 1947 р. «Про постачання школам Української РСР підручників» та постанова ЦК КП(б)У від 5 лютого 1947 р. «Про постачання школам УРСР підручників» відзначали незадовільну роботу Міністерства освіти та його органів на місцях у розподілі та вивезенні підручників до шкіл УРСР. Документи наголошували, що Управління шкіл Міністерства освіти УРСР і відділи народної освіти на місцях самоусунились від контролю за розподілом і завезенням підручників до шкіл. Обласні відділи народної освіти не завжди правильно розподіляли книги, внаслідок чого в одні школи вони завозились в надлишковій кількості, а в інших відчувалась гостра потреба у них. «У окремих відділах народної освіти (Київської, Харківської, Чернівецької, Закарпатської та інших областей) виявлена шкідлива практика утворення резервів, що призводило до розбазарювання підручників. У деяких областях спостерігалось довгочасне залежування книг на книготорговельних базах (Львівська міжобласна база Укоопкультторгу, бази Облкоопкультторгу Миколаївської, Львівської, Тернопільської та Дрогобицької областей)». Переважно, західних регіонів, що мало свої пояснення.

Підручники повільно надходили до шкіл. Значна кількість із них розкращалась під час транспортування до шкіл. Відділи освіти на це не реагували та не вели боротьби із цим. Мали місце випадки, коли підручники затримувались на базах з вини обласних відділів народної освіти (далі – ВНО), котрі несвоєчасно надсилали рознарядки (у Чернівецькій та Закарпатській областях). Виходячи із цього, Наказ попередив начальника Управління шкіл Міністерства освіти УРСР Б. М. Мізерницького та завідувачів облвно, які несли персональну відповідальність за своєчасний і раціональний розподіл підручників між областями, районами й закладами, за своєчасний завіз підручників до шкіл, правильне їхнє використання. Документ затвердив розроблену Управлінням шкіл, Укоопкультторгом, Укркнигокультторгом інструкцію із закупівлі вживаних і продажу нових підручників у 1947–1948 навчальному році. Міністерство затвердило план розподілу підручників з українською мовою навчання по областях. І до 5

березня Управління шкіл Міністерства освіти УРСР надсило обласним (Київському міському) відділам народної освіти плани розподілу підручників з українською мовою навчання; до 15 березня 1947 р. мали закінчити виготовлення плану розподілу підручників з російською мовою навчання на 1947–1948 навчальний рік і подати до Міністерства на затвердження. Міністр наголошував на здійсненні систематичного контролю за виконанням книготорговельними організаціями плану розподілу та завозу підручників з центральних складів (міжобласних) до областей, районів, міст та шкіл. Завідувачі відділів народної освіти усіх рівнів мали особисто керувати цією справою; у 5-денний термін з дня отримання річного плану розподілу підручників розробити і затвердити план розподілу книг [6, 13–14].

На виконання постанови Ради Міністрів СРСР № 2113 від 17 червня 1947 р. наступного року Міністерство освіти видало наказ «Про забезпечення шкіл УРСР підручниками на 1947–1948 навчальний рік» від 28 червня 1947 р. № 1558, згідно з яким начальник видавництва «Радянська школа» (К. Д. Трофімов) мав забезпечити здачу до 1 липня поточного року всіх рукописів підручників згідно із видавничим планом видавництва на 1947 р.; своєчасну здачу друкарням відповідно до графіка, затвердженого Радою Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, – всіх рукописів підручників; контролювати своєчасний та якісний друк підручників. Книги мали без затримки передаватись книготорговельним організаціям згідно із рознарядками Міністерства освіти УРСР. Книготорговельні організації та обласні відділи народної освіти до 20 червня 1947 р. склали та надіслали плани розподілу усіх підручників для шкіл на 1947–1948 навчальний рік. Завідувачі обласно до 1 липня поточного року мали здати книготорговельним організаціям своїх областей річні плани-рознарядки всіх підручників на 1947–1948 навчальний рік за кількістю та назвами. Начальник Управління шкіл Міністерства освіти УРСР та завідувачі обласно повинні були систематично контролювати своєчасність доставки підручників, навчальних програм та навчальних посібників в школи; організувати облік кількісний та за назвами одержання обласними, міськими та районними базами книготорговельних організацій підручників та продаж їх учням. Власне, продаж нових підручників учням, а також закупівля й продаж вживаних підручників мали провадитись книготорговельними організаціями за рознарядками відділів освіти, а в школах – за рознарядкою-списком директорів шкіл через книжкові крамниці для учнів шкіл, які розташовані у радіусі до 3 кілометрів від крамниці; шкільні кіоски або уповноважені книготорговельні організації; адміністрацію шкіл, що розташовані на великій відстані від крамниць і не мають кіосків, з числом учнів до 200 осіб. Директорам шкіл заборонялось закуповувати підручники за рахунок бюджетних коштів. Закуплені школами підручники у попередні роки перетворювались

в бібліотечний фонд для видачі учням у тимчасове користування. Місцевим органам народної освіти та книготорговельним організаціям заборонялось утворювати будь-які резерви підручників. Обласні, міські відділи народної освіти мали допомагати книготорговельним організаціям організувати з 1 липня до 1 жовтня у всіх книжкових крамницях обмін шкільних підручників. Дозволити з цією метою обласним (Київському міському) відділам народної освіти у планах розподілу підручників виділяти книготорговельним організаціям 3–5 % нових підручників для обмінних пунктів. Завідувачі обласних, міських та районних відділів народної освіти за підтримки виконкомів обласних, міських та районних Рад депутатів трудящих мали організувати з 1 липня 1947 р. у містах і районних центрах майстерні з реставрації за доступними цінами шкільних підручників, які належать учням [28, 11–12].

Наказ Міністерства освіти УРСР «Про підготовку початкових, семирічних і середніх шкіл УРСР до нового 1950–1951 навчального року» № 341 від 29 квітня 1950 р. наголошував на «забезпеченні учням найсприятливіших умов для безперерйного навчання у школі... забезпеченні підручниками, зошитами, взуттям, одягом тощо» [28, 2–3]. Завідувачам обласних та Київського міського і районних відділів народної освіти, директорам і завідувачам шкіл треба було «...своєчасно поповнити, в межах бюджетних асигнувань, шкільні бібліотеки необхідною літературою та навчальні кабінети – наочним приладдям, широко використавши ініціативу колективів учителів і учнів з виготовлення саморобних наочних навчальних посібників; обласним відділам народної освіти централізувати в обласному бюджеті 60 % коштів, передбачених бюджетом 1950 р. на придбання навчально-наочного приладдя і шкільних бібліотек». Окрім того, зазначалось і про життя заходів з торговельними організаціями до максимального використання вживаних підручників, закупівлю та обмін їх в учнів та у населення у кількості не менше 15 мільйонів та Укоопкультурторгу – не менше 10 відповідно. Це необхідно було здійснити до початку нового навчального року відповідно до Інструкції про купівлю вживаних шкільних підручників у 1950 р., затвердженої Головополіграфвидавком при Раді Міністрів СРСР. Відповідальність за це покладалась на начальника Управління шкіл Міністерства освіти УРСР Б. М. Мізерницького [8, 4–5].

Згідно зі списком підручників та інших видань, випущених видавництвом «Радянська школа» в 1954 р., їх нараховувалось 61 найменування. Із них 11 – підручники для початкової школи (18 % загальної кількості): «Прописи» для 1 класу, «Українська мова» для 2–4 класів, «Збірник арифметичних задач і вправ», «Літературна читанка» і «Русский язык». Судячи із цього переліку, надавали перевагу письму, читанню, мовам та математиці. Проте вже у 5–6 класах педагоги скаржились на низьку якість знань учнів та їхній обмежений

світогляд. Для середніх шкіл призначалось 36 найменувань (або майже 50 % загальної кількості), серед яких: «Грамматика русского языка», «Родная литература», «Грамматика української мови», «Хрестоматія з української літератури», «Арифметика», «Збірник задач з геометрії», «Збірник задач із тригонометрії», «Чотиризначні математичні таблиці», «Геометрія», «Збірник алгебраїчних задач», «Фізична географія», «Фізика», «Астрономія», «Зоологія», «Задачі і вправи з хімії», «Підручник німецької мови», «Підручник французької мови», «Грамматика англійської мови», «Грамматика французької мови», «Орфографічний словник» тощо. Із них майже у рівній пропорції випускали для усіх класів середньої школи. Інші книги – для спеціальних закладів (22 % відповідно – від загальної кількості) [9, 23–24].

Отже, створення підручників протягом 1940–60-х р. стало важливою складовою освітнього процесу. Його концепція залишалась досить стандартною, що обумовлювалась суспільно-політичним замовленням. Над книгами працювали відповідні фахівці різних галузей знань. Їх робота носила не завжди системний характер через брак матеріальних та людських ресурсів. Змістове наповнення обумовлювалось програмними вимогами. Підручники вчитувались, рецензувались та надавались на затвердження Міністерству освіти УРСР. Ще однією проблемою залишалось, власне, їхнє видання. Тоді педагоги й учні, у кращому випадку, користувались старою літературою. Позитивним у вищезазначеному, не дивлячись на певні ідеологічні перебільшення та перекручення, безумовно, стало те, що діти – представники різних етносів, котрі проживали на терені УРСР, мали змогу навчатись рідною мовою та долучатись до світу культури свого народу. Очевидним є зв'язок нашої роботи із вирішенням сучасних проблем освітнього розвитку. На майбутнє варто звернути увагу на питання організації роботи з укладення договорів на придбання і доставку підручників, розподілу обов'язків, відповідальності фахівців, співпраці з фінансовими органами на місцях, механізми, існуючі перестороги тощо. Перспективою дослідження є вивчення проблем особливостей підручникотворення для різних ланок школи протягом періоду, що вивчається.

Abstract

During the 1940–60 s in the formation of the USSR raised the question of creation and provision of textbooks schools. Given the present aim of our work is to study the matter, based on the general scientific and historical principles and specific methods of scientific research. After analyzing the source base study may be noted that textbooks for 1940–60 years was an important part of the educational process. Obviously remained schematism presentation materials for students that

was due to the social and political order. Their appearance was stipulated curriculum material, which led the authors to update or create entirely new. Creating textbooks, attracted specialists from various disciplines. Among the authors and reviewers were both academics and practicing teachers, each in their own way have seen their activities. Obstacles to their systematic and effective work were lack of material and human resources. Often material overloaded students formulated standard thinking they do not take into account individual physiological characteristics of, restrict their creativity. There was a pattern creation and publication of textbooks, which has echoes and at this stage of the process. The positive in this period remained publication of textbooks for children – representatives of different ethnic groups living in the USSR, which created the preconditions for the study of their culture, although there were some ideological obstacles to full disclosure of their potential. Theoretical use our work possible in the study courses on national history and culture. Practical – the process of resolving issues related to textbooks, resolving semantic and organizational aspects of the issue. In the future, pay attention to the peculiarities of textbooks for different parts of the school during the period studied.

Keywords: *textbook, education process, the teacher, the USSR, publishing, program, author.*

Аннотация

В течение 1940–1960-х гг. в образовании УССР поднимался вопрос создания и обеспечения учебниками школ. Учитывая современность, целью нашей работы является изучение этого вопроса, опираясь на общенаучные и конкретно исторические принципы и методы научного исследования. Проанализировав источниковую базу исследования, можно отметить, что создание учебников в течение 1940–1960-х гг. стало важной составляющей образовательного процесса. Очевидным оставался схематизм представления материалов для учащихся посредством общественно-политического заказа. Их появление обуславливалось программным материалом, который побудил авторов к обновлению или созданию совершенно нового. Создавая учебники, привлекали специалистов из разных отраслей знаний. Среди авторов и рецензентов были как ученые, так и педагоги-практики, каждый из которых по-своему видел свою деятельность. Препятствиями к их системной и плодотворной работы стали нехватка материальных и человеческих ресурсов. Часто материал перегружал учащихся, формировал у них стандартное мышление, не учитывал индивидуальные психофизиологические особенности развития, ограничивал их творчество. Существовала определенная схема создания и издания учебников, которая имеет отклик и на современном этапе этого процесса. Положитель-

ным в указанный период оставалось издание учебников для детей – представителей разных этносов, проживавших в УССР, что создавало предпосылки к изучению их культуры, хотя существовали определенные идеологические преграды для полного раскрытия их потенциала. Теоретическое применение нашей работы возможно в процессе изучения спецкурсов по отечественной истории и культуре. Практическое – в процессе решения вопросов, связанных с созданием учебников, решением содержательных и организационных аспектов этого вопроса. В будущем стоит обратить внимание на особенности учебников для различных звеньев школы в течение изучаемого периода.

Ключевые слова: учебник, образование, процесс, педагог, УССР, издание, программа, автор.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://javalibre.com.ua/java-book/author/bio/25233> / Балашші Балінт.
2. Бондар Л. Розвиток підручникотворення в галузі початкової освіти України (40–80-ті роки ХХ ст.) / Л. Бондар // Рідна школа. – 2014. – № 4–5. – С. 72–76.
3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vseslova.com.ua/word/%D0%92%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%88%D0%BC%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96_%D0%9C%D1%96%D1%85%D0%B0%D0%B9-17063u / Вершмарті Міхай.
4. Волошина Н. Підручникотворення на порозі третього тисячоліття / Н. Волошина // Українська література в загальноосвітній школі. – 2006. – № 3. – С. 2–4.
5. Жидецький Ю. Стан і перспективи підручникотворення в Україні / Ю. Жидецький // Друкарство. – 2005. – № 4. – С. 46–48.
6. Збірник наказів Міністерства освіти УРСР. – 1947. – № 2. – С. 13 – 14.
7. Збірник наказів Міністерства освіти УРСР. – 1950. – № 5. – С. 2 – 3.
8. Збірник наказів Міністерства освіти УРСР. – 1950. – № 5. – С. 4 – 5.
9. Збірник наказів Міністерства освіти УРСР. – 1954. – № 8. – С. 23 – 24.
10. Збірник наказів Міністерства освіти УРСР. – 1947. – № 12. – С. 11 – 12.
11. Йозеф Етвеш фон Вашарошнамень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D1%82%D0%B2%D1%91%D1%88_%D0%99%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D1%84
12. Катона Й. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%B0_%D0%99%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D1%84
13. Кодлюк Я. Розвиток підручникотворення в початковій освіті України в 60–80-х роках ХХ століття / Я. Кодлюк // Шлях освіти. – 2003. – № 1. – С. 50–54.

14. Ласло Карлович Балла [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=40155

15. Лелюх І. Внесок Ніли Волошиної в розвиток українського підручничко-творення / І. Лелюх // Українська література в загальноосвітній школі. – 2013. – № 5. – С. 13–15.

16. Мігай Чоконаї Вітез [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://java-libre.com.ua/java-book/author/bio/25233>

17. Петрефі Шандор [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gorodenok.com/%D0%BF%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%84%D1%96%D1%88%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%BE%D1%80D0%B1%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F-%D1%96%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%87%D0%B8%D0%B9-%D1%88%D0%BB%D1%8F/>

18. Прихода Я. Видавнича і мовна культура шкільних підручників / Ярослава Прихода // Вісник Книжкової палати. – 2011. – № 9. – С. 5–8.

19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України).

20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).

21. ЦДАВОВУ України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1809.

22. ЦДАВОВУ України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3163.

23. ЦДАВОВУ України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 566.

24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 421.

25. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 533.

26. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 595.

27. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 402.

28. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 545.

29. Ягупов В. В. Педагогіка – Дидактичні категорії: навчальний план, навчальна програма, навчальна дисципліна, підручник і посібник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eduknigi.com/ped_view.php?id=126

References

1. Balashshi Balint [Elektronnyj resurs]. – Rezhym`m dostupu: <http://javalibre.com.ua/java-book/author/bio/25233>.

2. Bondar L. Rozvytok pidruchnykotvorennya v galuzi pochatkovoyi osvity Ukrayiny (40 – 80-ti roky XX st.) [Tekst] / L. Bondar // Ridna shkola. – 2014. – # 4/5. – S. 72–76.

3. Vereshmarti Mixaj [Elektronny`j resurs]. – Rezhym dostupu: http://vseslova.com.ua/word/%D0%92%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%88%D0%BC%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96_%D0%9C%D1%96%D1%85%D0%B0%D0%B9-17063u

4. Voloshyna N. Pidruchnykotvorennya na porozi tretogo tysyacholittya [Tekst] / N. Voloshyna // Ukrayinska literatura v zagalnoosvitnij shkoli. – 2006. – # 3. – S. 2–4.
5. Zhydeczkyj Yu. Stan i perspektyvy pidruchnykotvorennya v Ukraini [Tekst] / Yu. Zhydeczkyj // Drukarstvo. – 2005. – # 4. – S. 46–48.
6. Zbirnyk nakaziv Ministerstva osvity URSS. – 1947. – #2. – S. 13–4.
7. Zbirnyk nakaziv Ministerstva osvity URSS. – 1950. – #5. – S. 2–3.
8. Zbirnyk nakaziv Ministerstva osvity URSS. – 1950. – #5. – S. 4–5.
9. Zbirnyk nakaziv Ministerstva osvity URSS. – 1954. – #8. – S. 23–24.
10. Zbirnyk nakaziv Ministerstva osvity URSS. – 1947. – #12. – S. 11–12.
11. Jozhef Etvesh fon Vasharoshnamen [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D1%82%D0%B2%D1%91%D1%88,%D0%99%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D1%84>
12. Katona J. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%B0,%D0%99%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D1%84>
13. Kodlyuk Ya. Rozvytok pidruchnykotvorennya v pochatkovij osvity Ukrainy v 60–80-x rokax XX stolittya [Tekst] / Ya. Kodlyuk // Shlyax osvity. – 2003. – # 1. – S. 50–54.
14. Laslo Karlovych Balla [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=40155
15. Lelyux I. Vnesok Nily Voloshynoyi v rozvytok ukrayinskogo pidruchnykotvorennya [Tekst] / I. Lelyux // Ukrayinska literatura v zagalnoosvitnij shkoli. – 2013. – # 5. – S. 13–15.
16. Migaj Chokonayi Vitez. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://javalibre.com.ua/java-book/author/bio/25233>
17. Petefi Shandor. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://gorodenok.com/%D0%BF%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%84%D1%96-%D1%88%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%BE%D1%80D0%B1%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F-%D1%96-%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%87%D0%B8%D0%B9-%D1%88%D0%BB%D1%8F/>
18. Pryxoda Yaroslava. Vydavnycha i movna kultura shkilnyx pidruchnykyv [Tekst] / Yaroslava Pryxoda // Visnyk Knyzhkovoyi palaty. – 2011. – # 9. – S. 5–8.
19. Centralnyj derzhavnyj arxiv vyshhyx organiv vlady ta upravlinnya Ukrainy (dali – CzDAVOVU Ukrainy).
20. Centralnyj derzhavnyj arxiv gromadskyx ob'yednan Ukrainy (dali – CzDAGO Ukrainy).
21. CzDAVOVU Ukrainy. – F. 166. – Op. 15. – Spr. 1809.
22. CzDAVOVU Ukrainy. – F. 166. – Op. 15. – Spr. 3163.

23. CzDAVOVU Ukrayiny. – F. 166. – Op. 15. – Spr. 566.

24. CzDAGO Ukrayiny. – F. 1. – Op. 73. – Spr. 421.

25. CzDAGO Ukrayiny. – F. 1. – Op. 73. – Spr. 533.

26. CzDAGO Ukrayiny. – F. 1. – Op. 73. – Spr. 595.

27. CzDAGO Ukrayiny. – F. 1. – Op. 73. – Spr. 402.

28. CzDAGO Ukrayiny. – F. 1. – Op. 73. – Spr. 545.

29. Yagupov V. V. Pedagogika – Dydaktychni kategori: navchalnyj plan, navchalna programa, navchalna dyscyplina, pidruchnyk i posibnyk [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://eduknigi.com/ped_view.php?id=126

УДК 37.011.31

ТВОРЧІ ЗДОБУТКИ ПЕДАГОГІВ ВІННИЧЧИНИ

Мартинчук Інна, Савчук Надія

В умовах сучасної освітньої парадигми вчитель найчастіше виступає в ролі організатора видів діяльності учня. Його професійні вміння повинні бути спрямовані не стільки на контроль знань і вмінь учнів, скільки на діагностику їхнього розвитку. Формування висококваліфікованого, творчого вчителя є провідною темою в працях О. Сухомлинської, Н. Дем'яненко, Б. Ступарика, О. По-метун, К. Баханова та ін. Результативність впровадження передових педагогічних технологій, особистий внесок вчителя у реформування системи освіти, на жаль, не є ключовою темою сучасних науковців, і саме цю проблему ми намагаємось вирішити у статті.

Метою авторського дослідження є аналіз досвіду впровадження передових педагогічних технологій у навчально-виховний процес освітніх закладів Вінницької області, підтвердження їхньої ефективності у процесі формування компетентностей сучасного учня, його активної життєвої позиції.

Більшість учителів, які професійно викладають суспільні дисципліни, працюють над проблемою особистісно-орієнтованого навчання. Їхня діяльність вирізняється прагненням створювати умови для розвитку і самореалізації кожного учня, сприяти формуванню історичної свідомості, цілісної наукової картини світу і сучасного світобачення. Формування розумової діяльності учня, творчого підходу до навчання, активної життєвої позиції відбувається не тільки в класній аудиторії, а й у позаурочний час, і саме це створює умови для всебічного гармонійного розвитку особистості. Системне вивчення і популя-